

Λόγος, Λόγια και Ασυνείδητο: Ερωτήματα ψυχαναλυτικής θεωρίας και πρακτικής*

Ε. Τζαθάρα

Στο κείμενο αυτό, μέσα από την αναφορά και την παρουσίαση ορισμών της ψυχαναλυτικής διαδικασίας, δύο του Freud και ενός του Lacan, πρώτον αναδεικνύονται οι διαφορές στον «τρόπο του λέγειν» της θεωρίας, δηλαδή, στους εκάστοτε τρόπους διατύπωσης του θεωρητικού λόγου.

Οι τρόποι αυτοί συνδέονται με τα εννοιολογικά εργαλεία που διαθέτει ο κάθε θεωρητικός στη δεδομένη χρονική στιγμή. Δεύτερον, υπογραμμίζεται η σημασία της παρουσίας του Lacan χάρη στην καινοτόμο «τροπή» που επεχείρησε με την εισαγωγή των εννοιών της γλωσσολογίας και της κοινωνικής ανθρωπολογίας στο χώρο της ψυχαναλυτικής θεωρίας. Τρίτον, υποστηρίζεται η αναγκαιότητα της οριστικής εγκατάλειψης του ενεργειακού Φροϋδικού «τρόπου του λέγειν», καθώς τα σύγχρονα δεδομένα, που προέρχονται από τις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας, μας υποχρεώνουν να αναγνωρίσουμε το θεμελιακό ρόλο του λόγου και του συμβολικού στη δόμηση και στη λειτουργία τόσο του ψυχισμού όσο και της κοινωνίας:

Πιστεύω ότι η παρουσία της λέξης «ερωτήματα», στην επεξήγηση του τίτλου αυτού του κειμένου, δεν είναι αρκετή για να μετριάσει το βάρος του τίτλου ή να περιορίσει το εύρος του. «Λόγος, λόγια και ασυνείδητο» είναι, όπως θα έλεγε ο Foucault, ο σοβαρός τίτλος ενός προβλήματος. Το πρόβλημα αυτό από πάντα υπήρξε ουσιαστικό για την ψυχαναλυτική θεωρία και πρακτική, αλλά ήρθε στο προσκήνιο με οξύτερο τρόπο τα τελευταία τριάντα με σαράντα χρόνια, ιδιαίτερα σε μία από τις ηπείρους της ψυχαναλυτικής υδρογείου, δηλαδή τη Γαλλία¹. Ωστόσο, το κλασικό θα λέγαμε αυτό πρόβλημα, φαίνεται ότι δεν έχει λυθεί και δεν έχει πάψει να κινητοποιεί ψυχαναλυτές και μη. Τουλάχιστον αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε από

την εκδοτική δραστηριότητα των τελευταίων χρόνων². Ένα ακόμη στοιχείο, που συνηγορεί για την επικαιρότητα αυτού του προβλήματος είναι και η ύπαρξη διαφορετικών απόψεων. Υπάρχουν κείμενα που θεωρούν «αυτονόητη» την ενασχόληση των ψυχαναλυτών με τον λόγο, ως κάτι το φυσικό, και άλλα κείμενα που έχουν την αντίθετη άποψη: «Είναι σπάνιες», γράφει ο Forrester, «οι παρουσιάσεις της ψυχανάλυσης που παίρνουν ως αφετηριακό γεγονός το ότι στην περίπτωση αυτή πρόκειται για μία *talking cure*, για μια θεραπεία ομιλίας...» «το κεντρικό πρόβλημα είναι ακόμα όπως και για τον Freud το 1890 πώς να εξηγήσει τη *δύναμη των λέξεων*», (Forrester, 1984, σελ. 30)

Σ' αυτό το κείμενο θέτω μόνο ένα,

* Το κείμενο που ακολουθεί, είναι με ελάχιστες τροποποιήσεις, αυτό της προφορικής εισήγησης, με τον ίδιο τίτλο, στο 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογίας, το Φεβρουάριο του 1988. Προσθέτοντας το αρκετά βαρύ παραπεμπτικό σώμα των σημειώσεων και της βιβλιογραφίας απλώς έκανα στοιχειωδώς εμφανείς τις προϋποθέσεις αυτού του κειμένου. (Σ.τ.Ε).

γνωστό στην ψυχανάλυση, ερώτημα, το οποίο συνδέεται άμεσα με το γενικό πρόβλημα που αναφέρει ο τίτλος. Δεν θα επιχειρήσω όμως να δώσω απάντηση. Θα παρουσιάσω τις απαντήσεις που έχουν δοθεί με την ιδιάζουσα μορφή του ορισμού. Προτείνω λοιπόν ένα δεύτερο υπότιτλο: «σχόλια σε κάποιους ορισμούς...». Μέσα από τη σύγκριση και την αντιπαράθεση αυτών των ορισμών, είναι δυνατόν να διακρίνουμε το εύρος του αγνώστου που ανοίγει εμπρός μας αυτή η απλή στο λόγο παράταξη των τριών λέξεων του τίτλου.

Καθώς κάθε λόγος δεν μπορεί παρά να είναι μεροληπτικός έτσι και ο δικός μου φέρει τα σημάδια της υποκειμενικότητας αυτού που τον εκφέρει. Η μεροληπτικότητα αυτή διαμορφώνεται: (1) «από τις προτιμήσεις που έχουν πολύ βαθιές ρίζες και που, χωρίς να το υποπτεύεται κανείς, κατευθύνουν και εμπνέουν τις θεωρητικές τους σκέψεις (speculation)³» και (2) από «μία διεργασία εκ των υστέρων». Ο Freud περιγράφει με τον εξής τρόπο, ήδη το 1896, αυτό που ονομάζει «*Nachträglichkeit*...», τα υλικά που είναι παρόντα με τη μορφή μνημονικών ιχνών, σε σχέση με νέες συνθήκες, υπόκεινται κατά περιόδους σε μία νέα οργάνωση, σε μία επανεγγραφή⁴.

Μόνο που, όπως σωστά γράφει ο Forrester, «το εκ των υστέρων» αφορά και στην ιστορία: «είναι με αυτό που συμβαίνει που καταλαβαίνουμε αυτό που έγινε» (Forrester, 1984, σελ. 314). Σήμερα λοιπόν θρυσκόμαστε σε ένα διπλό «μετά» με την χρονική έννοια. «Μετά» από τον Freud, σας θυμίζω ότι σε ένα χρόνο, είναι ήδη μισός αιώνας από το θάνατό του, και «μετά» από τον Lacan. Θεωρώ ότι η παρουσία του Lacan στο χώρο της ψυχανάλυσης είναι ένα από τα σημαντικότερα, αν όχι το σημαντικότερο γεγονός, που μας επέτρεψε να καταλάβουμε, όσο μας είναι δυνατό, αυτό που έγινε.

Το γνωστό στη ψυχανάλυση ερώτημα είναι «πώς δρα μία ανάλυση» ή «με τι

τρόπο μια ψυχανάλυση παρεμβαίνει και κάτι αλλάζει». Σε αυτή την απλή του μορφή, είναι ένα φροϋδικό ερώτημα, του Freud που διατρέχει το σύνολο του έργου του. Ετέθη και τίθεται συχνά από τους άλλους προς την ψυχανάλυση, απ' έξω, με μία διάθεση πρόκλησης και αμφισβήτησης. Τίθεται τέλος αυτό το ερώτημα σε κάθε αναλυτή από τους αναλυομένους του ποικιλοτρόπως, καθώς επίσης και μέσα του. Συμφασμένο με πολλά άλλα το ερώτημα αυτό ορίζει το πεδίο της ψυχαναλυτικής έρευνας. Πώς θα μπορούσαμε όμως να ορίσουμε τη ψυχαναλυτική έρευνα; «Είναι», γράφει ο Winnicott «ίσως πάντα σε κάποιο βαθμό, μία απόπειρα από τη μεριά ενός αναλυτή, να προχωρήσει, το έργο της δικής του ανάλυσης πιο μακριά, απ' ότι μπόρεσε να το κάνει γι' αυτόν ο αναλυτής του», (Winnicott, 1947, σελ. 50). Θα έλεγα ότι πρόκειται για μια συνεχή διεργασία σύνδεσης (*Bindung*) ανάμεσα στα λόγια της θεωρίας, τα λόγια των αναλυομένων και του κάθε αναλυομένου και την «χωρίς τέλος ανάλυση» του ψυχαναλυτή⁵. Ποια όμως είναι η απάντηση ή οι απαντήσεις που έχει δώσει ο Freud σ' αυτό το «πώς»;

Εδώ θα μπορούσαμε να πούμε κάτι παρενθετικό: Μπορούμε να χωρίσουμε, πολύ σχηματικά, το φροϋδικό έργο σε δύο περιόδους. Η πρώτη περίοδος αρχίζει το 1890 και τελειώνει το 1915, και η δεύτερη από το 1915 έως το τέλος της ζωής του Freud. Σ' αυτές τις δύο χρονικές περιόδους αντιστοιχούν, πάντα πολύ σχηματικά, δύο ειδών κείμενα. Τα κλινικά κείμενα, τα κείμενα που καταγράφουν λεπτομερώς την αναζήτηση του νοήματος και που προσφέρουν όλες τις πληροφορίες ως προς τους κανόνες της τέχνης της ερμηνείας, έχουν γραφτεί μέχρι το 1915. Σ' αυτήν την περίοδο ανήκουν «Οι πέντε ψυχαναλύσεις» καθώς και «Η ερμηνεία των ονείρων», «Τα ευφυολογήματα», «Η ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής», κ.τ.λ. Θεώρησα το 1915 ως διαχωριστική γραμμή, γιατί τότε δημο-

σιεύονται τα κείμενα που ο Freud ονομάζει «*μεταψυχολογικά*». Από την ημερομηνία αυτή και μετά, υπάρχουν κατά κανόνα μόνο θεωρητικά κείμενα. Τα κείμενα τεχνικής έχουν γραφτεί ανάμεσα στο 1904 και στο 1918.

Ο τρόπος λοιπόν με τον οποίο ο Freud ορίζει αυτό το «πώς» έχει άμεση σχέση με την περίοδο στην οποία ανήκει το κείμενο. Θα αναφερθώ σε δύο παραθέματα για να εικονογραφήσω αυτή τη «διαφορά». «Οι λέξεις αποτελούν το ουσιαστικό εργαλείο της ψυχικής θεραπείας. Αυτός που δεν ξέρει, θα έχει κάποια δυσκολία να καταλάβει πώς οι παθολογικές διαταραχές του πνεύματος ή του σώματος μπορούν να απαλειφθούν με «απλές» λέξεις. Θα νοιώσει ότι του ζητάμε να πιστέψει στη μαγεία. Και άλλωστε δεν είναι και πολύ μακριά από την αλήθεια, γιατί οι λέξεις που χρησιμοποιούμε καθημερινά δεν είναι τίποτε άλλο από μία μαγεία αποδυναμωμένη (Freud, 1890, σελ. 2)⁷. Το δεύτερο κείμενο δεν μιλάει για το πώς, αλλά για το στόχοσκοπό της θεραπείας. «Η πρόθεση των θεραπευτικών προσπαθειών είναι όντως... να ενδυναμώσουν το «Εγώ», να το κάνουν πιο ανεξάρτητο από το «Υπερεγώ», να διευρύνουν το αντιληπτικό του πεδίο και να οικειοποιηθεί καινούργια κομμάτια του «Εκείνο». Και εδώ υπάρχει η γνωστή φράση, η οποία έχει γίνει αντικείμενο μεγάλων μεταφραστικών διενέξεων: «Wo es war, soll ich werden.....» (Freud, 1932, σελ. 110)⁸.

Τα θεωρητικά μεταψυχολογικά κείμενα του Freud, της δευτέρας περιόδου, χαρακτηρίζονται από τη συνύπαρξη δύο επιφανειακά αντιφατικών χαρακτηριστικών: από τη μία μεριά μια έντονη προσπάθεια θεωρητικοποίησης, κατασκευής θεωρητικών μοντέλων, και από την άλλη μία συχνή χρήση του εικονικού λόγου. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι ότι όλες οι μετέπειτα «μεταφροϋδικές» διατυπώσεις, ορισμοί, απαντήσεις, αναπαράγουν κατά κάποιο τρόπο το κείμενο του 1932. Έτσι, σε όλες αυτές τις

εικονικές διατυπώσεις, η ψυχαναλυτική διαδικασία παρουσιάζεται και περιγράφεται άλλοτε ως χειρουργική επέμβαση, άλλοτε ως κτίσιμο και άλλοτε ως διαπαιδαγώγηση. Έτσι, μιλούμε για χειρισμούς, για επέμβαση εις βάθος (σύμφωνα με την τοπική θεώρηση), η οποία επέμβαση είναι προφανώς και δικαίως οδυνηρή και επικίνδυνη. Ο ψυχαναλυτής καλείται να είναι προσεκτικός, να προχωρεί σιγά-σιγά, σεβόμενος τις ψυχικές διαστρωματώσεις, να μην αφήνει τον άρρωστο «ανοιχτό», εικόνα από τα χειρουργικά πεδία. Πολύ συχνά η εικόνα της αποδιοργάνωσης ή της διάλυσης πλανάται στον ορίζοντα κάθε ψυχανάλυσης, στο μυαλό των ειδικών και του κοινού, καθώς από το σημαίνουν «ψυχανάλυση» γλυστράμε στο σημαίνουν «διάλυση». Θα μπορούσε βέβαια να ισχυρισθεί κανείς ότι οι ρίζες αυτού του εικονικού λόγου βρίσκονται στο ίδιο το φροϋδικό κείμενο: π.χ. σε κείμενο για τη ψυχαναλυτική τεχνική, του 1918, ο Freud γράφει ότι η δουλειά του ψυχαναλυτή μπορεί να παρουσιάζει μερικές αναλογίες με τη χημική ανάλυση, τις χειρουργικές επεμβάσεις, τις ορθοπεδικές εγχειρήσεις ή το ρόλο του παιδαγωγού (Freud, 1918, σελ. 133). Όπως επίσης το 1938, στην *Επιτομή*, εμφανίζεται η ιδέα της συμμαχίας ανάμεσα στο εξουθενωμένο από την εσωτερική διαμάχη Εγώ και το θεραπευτή (Freud, 1938, σελ. 40). Το θέμα μας βέβαια δεν είναι να εξετάσουμε κάτω από ποιες συνθήκες και για ποιους λόγους στο «ταλαιπώρο και εξουθενωμένο φροϋδικό Εγώ», το οποίο είναι σχήμα λόγου στο φροϋδικό κείμενο, αποδόθηκε πραγματική ύπαρξη και κατέληξε να γίνει η ελπίδα και ο σύμμαχος των ψυχαναλυτών. Αυτό που ενδιαφέρει είναι ότι ξεχάστηκαν όλα εκείνα τα σημεία το φροϋδικού κειμένου που δηλώνουν ρητά ότι ο εικονικός λόγος, είναι ένα αναγκαίο κακό. Η παρουσία του αποκαλύπτει τη φύση του αντικειμένου της ψυχανάλυσης, του ασυνειδήτου, καθώς και τα όρια τα δικά μας, ως προς την αναπαρα-

στατικότητα. Ένα από τα πολλά παραδείγματα, ίσως το πιο εύλωτο, είναι αυτό που γράφει ο Freud το 1920 στο *Πέραν της αρχής της απόλαυσης*: «είμαστε υποχρεωμένοι να δουλεύουμε με επιστημονικούς όρους, δηλαδή με τον εικονικό λόγο αυτής της ίδιας της ψυχολογίας – ή ακριβέστερα της ψυχολογίας των θαθών. Χωρίς τη βοήθεια αυτών των όρων και αυτού του λόγου θα είμασταν τελείως ανίκανοι να περιγράψουμε αυτές τις διαδικασίες, δηλαδή να έχουμε την αναπαραστάσή τους» (Freud, 1920, σελ. 76). Ξεχάστηκαν και πολλά άλλα σημεία, όπως αυτά που αναφέρονται στον πρόσκαιρο χαρακτήρα των θέσεών του και των εννοιών που χρησιμοποιεί. Μπορούμε να αναρωτηθούμε τι επιτρέπει το δογματισμό σ' ένα χώρο του οποίου ο θεμελιωτής διακηρύσσει ότι οι θέσεις του είναι «open to revision» και ότι δεν μπορεί να εγγυηθεί ότι η ορολογία του είναι οριστική, (Freud, 1926, σελ. 44-47)⁹.

Χαμένες, μέσα στη μάζα του φρουδικού έργου, υπάρχουν μερικές φράσεις, των οποίων το περιεχόμενο φαίνεται ότι είναι για τον Freud τόσο σαφές και αυτονόητο, όσο και η βιολογική υπόσταση του ανθρώπου. Θα μπορούσαμε να σταθούμε λίγο σ' αυτές, να τις διαβάσουμε σ' αυτό το διπλό «μετά». «Έτσι πραγματοποιείται αυτόματα και αναπόφευκτα η ψυχοσύνθεση χωρίς να χρειασθεί να παρέμβουμε, αναλύοντας τα συμπτώματα στα στοιχεία τους, με την άρση των αντιστάσεων, δημιουργούμε τις αναγκαίες συνθήκες για να παραχθεί αυτή η σύνθεση» (Freud, 1918, σελ. 134). «Δεν είναι το ίδιο πράγμα να ξέρει κανείς κάτι ή να το ακούει από κάποιον άλλο: ο γιατρός πληρεί τον αποτελεσματικό ρόλο αυτού του άλλου. Χρησιμοποιεί αυτή την επιρροή που εξασκεί ένας άνθρωπος πάνω σε έναν άλλο άνθρωπο» (Freud, 1915, σελ. 106)^{10,11}. Το 1920 θα μιλήσει και πάλι γι' αυτήν την «καθαρά διανθρώπινη επιρροή», (Freud, 1920, σελ. 21).

Το 1926, ο Freud καλείται να υποστηρίξει όχι μόνο τη θεωρία του αλλά και τους μαθητές του. Είναι η υπόθεση του Reik, ο οποίος κατηγορήθηκε για παράνομη άσκηση της ιατρικής, που σπρώχνει τον Freud να γράφει σ' ένα μήνα το κείμενο για την *Μη ιατρική ψυχανάλυση*. Με τρόπο σαφή, απλό, πειστικό και άμεσο, είναι άλλωστε γραμμένο σε στυλ διαλόγου, ο Freud προσπαθεί να ενημερώσει το συνομιλητή του σχετικά με την ψυχαναλυτική θεωρία και πρακτική για να του αποδείξει ότι πράγματι δεν είναι αναγκαίο ο ψυχαναλυτής να έχει κάνει σπουδές ιατρικής. Σ' αυτό λοιπόν το κείμενο, ο Freud, 35 χρόνια μετά από το κείμενο για τη μαγεία των λέξεων, θα ξαναμιλήσει με τον ίδιο τρόπο για τη δύναμη του λόγου: «Δεν είναι ένα ισχυρό εργαλείο (ο λόγος)¹², το μέσον δια του οποίου αποκαλύπτουμε ο ένας στον άλλο τα συναισθήματά μας, ο δρόμος μέσω του οποίου επιδρούμε πάνω στον άλλο; Λόγια μπορούν να κάνουν ανείπωτο καλό ή να γίνουν αιτία τρομερών πληγών» (Freud, 1926, σελ. 34). Είναι αυτό που λέμε στα ελληνικά, «η γλώσσα κόκκαλα δεν έχει και κόκκαλα τσακίζει». «Δεν συμβαίνει τίποτε άλλο ανάμεσα στον αναλυτή και τον αναλυόμενο», γράφει στο ίδιο κείμενο ο Freud, «μόνο αυτό: μιλάνε». Εκτός από το νήμα, το άυλο του λόγου που συνδέει τον αναλυτή και τον αναλυόμενο υπάρχει και άλλο ένα: ο έρωτας της αλήθειας¹³. Ένας δεύτερος δεσμός ή ένας τρίτος όρος, ο έρωτας της αλήθειας, σ' αυτή τη σχέση, που συχνά τη φανταζόμαστε ως μία σχέση δύο ατόμων¹⁴.

«Λειτουργία και πεδίο της ομιλίας και του λόγου στην ψυχανάλυση» είναι ο τίτλος της κεντρικής εισήγησης που κάνει ο Lacan στη Ρώμη το 1953 (Lacan, 1953). Η θέση του Lacan είναι ότι οι κανόνες τεχνικής δεν είναι συνταγές και η ψυχαναλυτική τεχνική ούτε κατανοείται ούτε εφαρμόζεται σωστά, εάν οι έννοιες που θεμελιώνουν την ψυχανάλυση παραγνωρίζονται. Σκοπός του σημαντικού σε

νόημα και όγκο αυτού κειμένου είναι να δείξει ότι οι φροϋδικές ψυχαναλυτικές έννοιες αποκτούν το πλήρες νόημά τους, δεν είναι κενό γράμμα, μόνο «όταν βρουν το δρόμο τους μέσα σ' ένα πεδίο λόγου και μόνον όταν διαταχθούν ως προς τη λειτουργία της ομιλίας», (Lacan, 1953, σελ. 246).

Πώς θα ορίσει ο Lacan την πορεία της ψυχαναλυτικής δουλειάς; «Το ουσιαστικό δομικό στοιχείο της αναλυτικής προόδου είναι η συνολική ανασύνθεση της ιστορίας του υποκειμένου... Η ιστορία όμως δεν είναι το παρελθόν. Η ιστορία είναι το παρελθόν στο βαθμό που εξιστορείται στο παρόν, και εξιστορείται στο παρόν γιατί έχει βιωθεί στο παρελθόν... Αυτή η παρούσα σύνθεση του παρελθόντος, που ονομάζουμε ιστορία, είναι το κέντρο βάρους του υποκειμένου», (Lacan, 1953-1954)¹⁵. Για τον Freud, η κύρια θεωρητική προϋπόθεση, σημείο αφητηρίας της μεταψυχολογικής του «κατασκευής», είναι η βιολογία (Freud, 1915, σελ. 15). Η ορμή θα είναι μία έννοια-όριο ανάμεσα στο ψυχικό και στο σωματικό. Θα τη θεωρήσει ως «τον ψυχικό αντιπρόσωπο των διεγέρσεων που προέρχονται από το εσωτερικό του σώματος, ως ένα μέτρο της απαίτησης έργου που επιβάλλεται στο ψυχικό εξ αιτίας της σύνδεσής του με το σωματικό» (Freud, 1915, σελ. 18). Για το μεταψυχολογικό του εγχείρημα, ο Lacan δεν θα στηριχθεί σ' αυτό που ο άνθρωπος έχει κοινό με τους άλλους ζώντες οργανισμούς, δηλαδή τη βιολογική του φύση, το ότι έχει σώμα με λειτουργίες και εγκέφαλο με νευρώνες, αλλά σ' αυτό που τον διαφοροποιεί από τα άλλα ζώντα όντα. Το χαρακτηριστικό του μικρού ανθρώπου είναι η νεοτονία. Ο άνθρωπος αποτελεί εξαίρεση στη φύση λόγω της μακρόχρονης εξάρτησής του από τον ενήλικα, τον άλλο, για την επιβίωσή του. Η αντίθεση μέσα-έξω, οργανισμός-περιβάλλον, δάνειο από τη βιολογία, είναι ελλειπής για την περιγραφή της ύπαρξης και της ανάπτυξης του ανθρώπου μέ-

σα στον κόσμο¹⁶.

Ο Freud είχε απορρίψει ως άχρηστη την υπόθεση μιας ορμής μίμησης, όταν προσπαθούσε να εξηγήσει το παιχνίδι «fort-da» του μικρού των 18 μηνών, (Freud, 1920, σελ. 18-19). Σήμερα ίσως θα πρέπει να αναρωτηθούμε κατά πόσον αυτή η υπόθεση είναι άχρηστη όταν τα δεδομένα της ψυχολογίας δείχνουν το αντίθετο¹⁷. Σήμερα, ο άνθρωπος του οποίου το προσεχές τέλος προέβλεπε ο Foucault εδώ και 20 χρόνια, είναι αντικείμενο διεκδίκησης. Τον διεκδικούν οι νευροεπιστήμες. Ο «νευρωνικός άνθρωπος» διαδέχθηκε τον *homo-faber* και τον *homo-sapiens*. Τον διεκδικούν οι επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας. Οι γλωσσολόγοι θα πουν ότι, αν υπάρχει *homo-sapiens* είναι στο βαθμό που ο άνθρωπος είναι *homo-loquens*: όχι απλώς λέει λόγια, αλλά συνομιλεί¹⁸. Δεδομένα συγκλίνουν από διαφορετικούς κλάδους των επιστημών του ανθρώπου και της κοινωνίας και ανατρέπουν το μέχρι τώρα «επιστημονικό μας φαντασιακό». «Είναι ο κόσμος των λέξεων που φτιάχνει τον κόσμο των πραγμάτων» λένε οι γλωσσολόγοι και οι εθνογλωσσολόγοι. Στα γαλλικά μωρά των δέκα ημερών, αρέσουν τα γαλλικά, δηλώνει ο Zackland (1986) σε άρθρο του στο περιοδικό *La Recherche*. Τα τελευταία 20 χρόνια, τα δεδομένα των ερευνών στην πρώιμη βρεφική ηλικία, τείνουν να καταρρίψουν την ιδέα, όχι πλέον της παιδικής αθωότητας, αυτό το έκανε στην αρχή του αιώνα ο Freud, αλλά την ιδέα της βρεφικής ανικανότητας. Ίσως η εικόνα του ανίκανου βρέφους να είναι, στον επιστημονικό χώρο, προβολή του ενήλικα, συνδεδεμένη με το πρωταρχικό αίσθημα αβοήθητου (Freud, 1926). Τι θα κάνει η ψυχανάλυση; Θα μείνει προσκολλημένη σ' ένα βιολογικό «τρόπο του λέγειν», δείγμα της πιστοτητάς της στο φροϋδικό κείμενο, χρησιμοποιώντας κατά καιρούς ορισμένους όρους πιο σύγχρονους, ή θα ακολουθήσει τον Freud σ' αυτήν την αργή πορεία της τροπής των

«τρόπων;»¹⁹.

Πιστεύω ότι δεν υπάρχουν πολλές πιθανότητες για να ζήσουμε τις προσεχείς δεκαετίες το θαύμα: να συνδέεται η εγκεφαλική μας μάζα, οι σκέψεις μας, με τον υπολογιστή, και από την άλλη μεριά να βγαίνει δακτυλογραφημένο το κείμενο. Οι φωτογραφίες που έχουμε σήμερα, και μας δείχνουν ότι συγκεντρώνεται περισσότερο αίμα στον εγκέφαλο όταν σκεφτόμαστε, απλώς επιβεβαιώνουν γνωστά δεδομένα. Έτσι, θεωρώ χρήσιμη την υπόθεση εργασίας ότι στον άνθρωπο, η πληροφορία από τη μια γενιά στην άλλη δεν περνάει μόνο με τον έλικα του DNA, αλλά και με αυτά τα «μαγικά λόγια».

Τι περνάει από τη μια γενιά στην άλλη; Λόγια, ιστορίες, αφηγήματα. Ιστορίες με λόγια, με μισά λόγια, με μισόλογα. Ιστορίες με κενά, με σιωπές. Ιστο-

ρίες με εικόνες, όπου μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της υπόθεσης χωρίς τα λόγια, όπως στα κόμικς. Ιστορίες, όπου οι εικόνες και τα λόγια δεν συμπίπτουν, σαν τα κακοσυγχρονισμένα φιλμ, και άλλες ιστορίες, όπου άλλο το κείμενο και άλλες οι εικόνες, σα να έγινε λάθος στο μοντάζ. «Επεα πτερόεντα», λόγια φτερωτά, που βγαίνουν από το στόμα και το σώμα και αγκαλιάζουν το παιδί, που υπάρχουν πριν από αυτό και που υπήρχαν πριν να τα αποτυπώσει η γραφή στα ίχνη της. Δεν κουβαλούν επάνω τους μόνο την τάξη των πραγμάτων, αλλά και τη μελωδία από τη φωνή της μάνας μας. Μελωδία που δεν την ακούμε πια όταν είμαστε ενήλικες και που την διακρίνουμε στις άγνωστες μας γλώσσες.

Μ' αυτά τα «φτερωτά λόγια» δουλεύει η ψυχανάλυση.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

¹. Στη Γαλλία μεταπολεμικά η ψυχανάλυση αναπτύχθηκε μέσα σε ένα εξαιρετικά γόνιμο κλίμα, στη διαμόρφωση του οποίου συνέβαλε και η ίδια. Από τα χρόνια 1950 και μετά, η γαλλική διανόηση στο χώρο των επιστημών του ανθρώπου και της κοινωνίας συμμετείχε σε μία έντονη και ευρεία διεπιστημονικότητα με ενεργό και ουσιαστικό διάλογο μεταξύ της γλωσσολογίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της ψυχανάλυσης, της ιστορίας, της θεωρίας της λογοτεχνίας, της επιστημολογίας, κ.τ.λ. Ο Lacan όντας ένας από τους πρωταγωνιστές αυτού του διεπιστημονικού διαλόγου, γλωσσολογίας, κοινωνικής ανθρωπολογίας και ψυχανάλυσης, επεχείρησε μια «επιστροφή στον Freud», όπως ο ίδιος ονόμασε τη θεωρητική του πρόταση και πορεία, φέρνοντας στο προσκήνιο το πρόβλημα των σχέσεων του ασυνείδητου με το λόγο, την ομιλία, το σημαίνον και εγκατέλειψε κατ' αυτόν τον τρόπο το ενεργειακό φροϋδικό μοντέλο. Έτσι, στη Γαλλία, η ψυχαναλυτική θεωρητική παραγωγή σφραγίσθηκε υποχρεωτικά από το λακανικό έργο και την λακανική θεώρηση: 'Ό,τι έχει γραφτεί, από το 1950 και μετά, είτε είναι σύμφωνο με τις λακανικές προτάσεις, είτε είναι προέκτασή τους, όπως π.χ. η θεωρία της Pierre Aulagnier, είτε είναι διαφωνία σ' αυτές.

². Από το θάνατο του Lacan (1981) και μετά, εκτός από τα περιοδικά δημοσιεύματα των διαφόρων λακανικών ομάδων, πλήθυναν και οι μελέτες πάνω στη λακανική θεωρία (εισαγωγικές, επιστημολογικές, ιστορικές). Ενδεικτικά αναφέρουμε τις ακόλουθες στα γαλλικά: Dor J. 1985, Miller G. 1987 και Ogilvie B. 1987. Ως προς το θέμα των σχέσεων λόγου και ψυχανάλυσης, πρόσφατοι σημαντικοί τίτλοι στα γαλλικά είναι: (1) η μετάφραση της εκτενέστατης και εξαιρετικά εμπεριστατωμένης μελέτης του J. Forrester, (1980), (2) ο συλλογικός τόμος *Langages* (1984), ο οποίος περιλαμβάνει κείμενα του A. Green, R. Diatkine, E. Jabès. κ.α. και (3) Arrive M. (1986). Τέλος το 1988 εκδόθηκαν στα αγγλικά, από τις Cambridge University Press, τα δύο πρώτα σεμινάρια του J. Lacan με τα σχόλια του J. Forrester. Έχει δε ήδη προγραμματισθεί η έκδοση και των υπόλοιπων δημοσιευμένων σεμιναρίων.

³. Ο Freud θεωρεί ότι η παρέμβαση της υποκειμενικότητας του ερευνητή είναι αναπόφευκτη, καθιστώντας τον έτσι μεροληπτικό, «... όταν θρυσκόμαστε μπρος στα έσχατα των πραγμάτων, τα μεγάλα προβλήματα της επιστήμης και της ζωής». (Freud, 1920, σελ. 75).

⁴. Η έννοια του «εκ των υστέρων», με τη μορφή του ουσιαστικού, (*die Nachträglichkeit*), του επιθέτου ή του επιρρημάτος (*nachträglich*), εμφανίζεται στο φροϋδικό κείμενο ήδη στο «*Σχέδιασμα μιας επιστημονικής ψυχολογίας*» (1895) και στην αλληλογραφία με τον W. Fliess (γράμμα της 6.12.1896). (Freud S. 1887-1902).

⁵. Θεωρώ ότι η φροϋδική έννοια της σύνδεσης (*Bindung*), καθώς δεν περιορίζεται μόνο στην «ιδέα μιας επί τόπου σταθεροποίησης κάποιας ποσότητας ενέργειας που δεν μπορεί πλέον να ρεύσει ελεύθερα», μπορεί να χρησιμοποιηθεί με μία ευρύτερη έννοια –«σχέση μεταξύ πολλών συνδεδεμένων όρων και ενός συνόλου όπου διατηρείται μία κάποια συνοχή»– για να περιγράψουμε αυτό που συμβαίνει στην πρακτική της ψυχανάλυσης καθώς και σε κάθε θεωρητική ψυχαναλυτική διεργασία. Η ομιλία, όντας το μόνο μέσο στην ψυχανάλυση, ορθά ονομάστηκε «*talking cure*» από μία από τις πρώτες ψυχαναλυόμενες του Freud, και ο λόγος το πεδίο της, ανά πάσα στιγμή βρισκόμαστε μπρος στη σύνδεση μεταξύ των όρων κάθε επιπέδου και τη διασύνδεση μεταξύ επιπέδων. Σχηματικά, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η ψυχαναλυτική πρακτική και η ψυχαναλυτική έρευνα, έτσι όπως την ορίσαμε προηγουμένως, αφορούν τουλάχιστον τρία επίπεδα: το λόγο –λόγια της θεωρίας, τα λόγια του ψυχαναλυομένου και τα λόγια του ψυχαναλυτή.

⁶. Ο διαχωρισμός του φροϋδικού έργου σε δύο περιόδους είναι θεμιτός μόνον ως προς το ερώτημά μας, που αφορά το θέμα του ορισμού της ψυχαναλυτικής διαδικασίας. Η φροϋδική πορεία σημαδεύεται από πολλούς σημαντικούς σταθμούς, που ορίζονται από την εισαγωγή νέων θεμελιακών εννοιών, εισαγωγή που υποχρεωτικά συνεπάγεται τροποποίηση της θεωρίας.

⁷. Το άρθρο αυτό του Freud πρωτοδημοσιεύτηκε σε μία ιατρική εκλαϊκευτική εγκυκλοπαίδεια που έφερε τον τίτλο «*Die Gesundheit*» (η υγεία), εκδοθείσα στη Λειψία το 1890. Μέχρι πρόσφατα, με βάση την τρίτη έκδοση της εγκυκλοπαίδειας, που δεν ανέφερε τις προηγούμενες εκδόσεις, ημερομηνία έκδοσης του άρθρου αυτού εθεωρείτο το 1905. Το άρθρο αυτό του 1890, μπορεί να θεωρηθεί ως το πρώτο ψυχαναλυτικό κείμενο του Freud και είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι, παρόλο που ο Freud δεν έχει ακόμη εγκαταλείψει τη μέθοδο της ύπνωσης και πριν ακόμη να ονομάσει τη θεραπεία και τη θεωρία του «ψυχανάλυση», έχει ωστόσο απόλυτη επίγνωση ότι μέσο και πεδίο της έρευνάς του είναι ο λόγος, η ομιλία, τα λόγια, τα δικά του και του θεραπευομένου.

⁸. Ο Lacan, αναδεικνύοντας τη φανταστική φύση του Εγώ επεσήμανε και κατήγγειλε την παρανόηση που έκρυβε πίσω της η αρχική μετάφραση (1936) στα γαλλικά, όπου η φράση αυτή είχε αποδοθεί με τον ακόλουθο τρόπο: «*le moi doit deloger le ca*» (το Εγώ οφείλει να πάρει τη θέση του Εκείνου). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι με ανάλογο τρόπο μεταφράστηκε και στα αγγλικά: «*where id was, there ego shall be*».

⁹. Επανελημμένος στο κείμενο του 1926, «*Η Ψυχανάλυση από μη γιατρούς*», ιδιαίτερος στο δεύτερο κεφάλαιο, ο Φρόυντ διαπραγματεύεται το θέμα του πρόσκαιρου χαρακτήρα των προτάσεών του και της εικονικότητας των θεωρητικών εννοιών που χρησιμοποιεί.

¹⁰. (Υπογραμμίσεις τ. Σ.)

¹¹. Αμέσως πριν από αυτό το παράθεμα ο Freud γράφει τα εξής: «είναι θέμα αν οι περισσότερες γνώσεις του γιατρού παίζουν έναν αποφασιστικό ρόλο, γιατί κατά κανόνα δεν μπορεί ο γιατρός να πει στον άρρωστο άλλο πράγμα από αυτό που μπορεί να του πει η ίδια του η Ευφυΐα». (Freud, 1915, σελ. 106). Πάνω σ' αυτές τις φροϋδικές διατυπώσεις στηρίζεται ο Lacan όταν ορίζει τον ψυχαναλυτή ως το «*Sujet-suppose-savoir*».

¹². Στο κείμενο αυτό του 1926, ο Freud χρησιμοποιεί τις λέξεις *das Wort* (πληθ. *die Worte*.) και *die Rede*. Μετά από τις διαφοροποιήσεις που εισήγαγε η σωσσυριανή γλωσσολογία μεταξύ των όρων *langage, langue, parole* και του πιο πρόσφατου *discours*, υπάρχει σημαντικό μεταφραστικό πρόβλημα σχετικά με το πώς έχουν αποδοθεί ή πώς θα έπρεπε να αποδοθούν λέξεις και όροι που αναφέρονται στο λόγο. Έχουμε το πλεονέκτημα, στα ελληνικά, ο «λόγος» από τη μια μεριά να καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα σημασιών, ευρύτερο από άλλων γλωσσών, και από την άλλη, η ίδια ρίζα παράγει τη «λογική» και τα «λόγια». Σ' αυτό το κείμενο επομένως το *das Wort*, πρέπει να αποδοθεί με το «λόγος».

¹³. Για τον Freud, «η ψυχαναλυτική σχέση θεμελιώνεται πάνω στον έρωτα της αλήθειας, δηλαδή την αναγνώριση της πραγματικότητας πράγμα που αποκλείει κάθε χίμαιρα και απάτη» (Freud 1937, σελ. 263). Συνυφασμένη με την έννοια του υποκειμένου και τη λειτουργία της ομιλίας, η έννοια της αλήθειας κατέχει κεντρική θέση στη θεωρία του Lacan. Έτσι, η ψυχανάλυση θα ορισθεί ως η αναγνώριση της αλήθειας του υποκειμένου, και το «*wo es war, soll ich werden*», θα μεταφρασθεί από τον Lacan ως «εκεί όπου εκείνο υπήρξε, εγώ ως υποκείμενο οφείλω να γίνω»...

¹⁴. Στη δεκαετία του 1950, ο Lacan αρχίζει να διατυπώνει τη θεωρία του, ασκώντας παράλληλα έντονη κριτική στην «ψυχολογία του Εγώ» η οποία εκπροσωπούσε το κυρίαρχο ρεύμα στην αμερικάνικη ψυχανάλυση εκείνης της δεκαετίας. Για τον Lacan, η φυσική παρουσία του ψυχαναλυτή και του ψυχαναλυομένου δεν αρκεί για να ορίσει την ψυχαναλυτική πράξη ως επικοινωνιακό φαινόμενο μεταξύ δύο ατόμων και ούτε είναι ικανοποιητική θεωρητικά η περιγραφή της συνάντησης ψυχαναλυτή – ψυχαναλυομένου με όρους όπως αυτούς της «*two bodies psychology*» και της συνδιαλλαγής μεταξύ δύο «Εγώ». Για τον Lacan, στην ψυχανάλυση προσεγγίζεται η αλήθεια του υποκειμένου μόνο στο βαθμό που έχει διαφοροποιηθεί το συμβολικό από το φανταστικό (Lacan, 1953-1954). Θεωρεί ότι η ψυχανάλυση προϋποθέτει και στηρίζεται σ' αυτό που ονομάζει διαλεκτική της διυποκειμενικότητας και της οποίας προτείνει την ακόλουθη σχηματική αναπαράσταση γνωστή ως «σχήμα L» (Lacan (1957), 1966, σελ. 53). Το σχήμα αυτό σημαίνει «ότι η συνθήκη του υποκειμένου S, ... εξαρτάται από το τι συμβαίνει στον Άλλο, A». Τι συμβαίνει στον Άλλο, αφορά το υποκείμενο, στο βαθμό που το υποκείμενο κατέχει έναν από τους πόλους αυτής της συμβολικής τετραπολίας: ...«S, η ανεπίπτη και κουτή του ύπαρξη, α, τα αντικείμενα του, α', το εγώ του, δηλαδή αυτό που από τη μορφή του καθρεφτίζεται στα αντικείμενά του, και A, ο τόπος απ' όπου μπορεί να του τεθεί το ερώτημα της ύπαρξής του». (Lacan (1959), 1966, σελ. 549).

¹⁵. Μέσα από την ανάλυση των κειμένων ψυχαναλυτικής τεχνικής του Freud, στα οποία ο Lacan αφιερώνει το σεμινάριό του της ακαδημαϊκής χρονιάς 1953-1954, ασκεί έντονη κριτική στην «Ψυχολογία του Εγώ» σχετικά με την ανάλυση των αντιστάσεων ως καθοριστικών στοιχείων στην πορεία της ψυχαναλυτικής πορείας. Ο Lacan σ' αυτό το σεμινάριο, σύγχρονο του λόγου της Ρώμης, διατυπώνει τη δική του άποψη για τους τρόπους και τους στόχους της ψυχαναλυτικής διαδικασίας, χρησιμοποιώντας τις έννοιες του λόγου, της ομιλίας, της εξιστόρησης, της ιστορίας.

¹⁶. Η «φύση του ανθρώπου είναι η σχέση του με τον άνθρωπο», γράφει ο Lacan το 1936 (Lacan, (1936), 1966, σελ. 88). Ήδη όμως από το 1932 στη διατριβή του (Lacan, 1932), το πρόβλημα που τον απασχολεί και που θα αποτελέσει το κεντρικό ερώτημα γύρω από το οποίο θα αρχίσει να διατυπώνει τη θεωρία του στα χρόνια που θα ακολουθήσουν είναι, ποιες είναι οι σχέσεις ανάμεσα στον *Innenwelt* και στον *Umwelt*, πώς διαμορφώνεται το Εγώ, και ποια είναι η φύση του πρωτογενούς ναρκισσισμού (Lacan, 1936, 1938, 1949).

¹⁷. Αναφέρομαι ιδιαίτερα στις μελέτες της Ο. Μαράτου (1973) και του Ι. Κουγιουμουτζάκη (1985). Εκτενής βιβλιογραφία στο θέμα αυτό της βρεφικής «μίμησης» βρίσκεται στο πρόσφατο άρθρο του Κουγιουμουτζάκη (1988).

¹⁸. Δημοσιεύτηκαν στη Γαλλία δύο πολύ σημαντικά επιστημονικά βιβλία, σχεδόν ταυτόχρονα, γραμμένα από επιφανείς επιστήμονες στον κλάδο τους και τα οποία έγιναν *best-sellers* (changeux, 1983 και Hagege, 1985). Η παράλληλη αυτή δημοσίευση δηλώνει τη μεγάλη προσπάθεια που καταβάλλεται, τόσο στις θετικές επιστήμες όσο και στις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας, ώστε να ορισθεί ο «άνθρωπος» με βάση σύγχρονα δεδομένα όπως αυτά των νευρο-επιστημών και της γλωσσολογίας.

¹⁹. Αυτό που χαρακτηρίζει την εξέλιξη των επιστημών του ανθρώπου και της κοινωνίας είναι κατ' εξοχήν μία εναλλαγή, όπως έχω πει σε εισήγησή μου παλαιότερα, (ομάδα για την Διεπιστημονικότητα, Απρίλιος 1986) στους «τρόπους του λέγειν», μέσα από δάνεια θεωρητικών όρων και από την αποδοχή θεωρητικών προτάσεων που προέρχονται από γειτονικές ή μη επιστήμες. Έτσι προτείνω τον όρο «τροπή των τρόπων», για να περιγράψω αυτή τη μετακίνηση και αλλαγή στο εννοιολογικό σύστημα της ψυχανάλυσης τα τελευταία χρόνια.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Arrivé M. *Linguistique et Psychanalyse*. Paris, Meridiens Klincksieck, 1986.

Changeux J.P. (1983). *Ο νευρωνικός άνθρωπος* (πώς λειτουργεί ο ανθρώπινος εγκέφαλος). Αθήνα, Εκδ. Ράππα, 1986.

Dor J. *Introduction à la lecture de Lacan. (I. L' inconscient est structuré comme un langage)*. Paris, Denoël (L' espace analytique), 1987.

Forrester J. (1980). *Le langage aux origines de la psychanalyse*. Paris, Gallimard, 1984.

- Freud S. (1887-1902). *La naissance de la psychanalyse*. Paris, PUF, (1956), 1973.
- Freud S. (1890). Traitement psychique (traitement de l'âme). Στο: S. Freud (1890-1920). *Résultats, idées, problèmes*. Paris, PUF, 1984.
- Freud S. (1915) Quelques types de caractère dégagés par la psychanalyse. Στο: S. Freud. *Essais de psychanalyse appliquée*, Paris, Gallimard, (idées). 1976.
- Freud S. (1915). Pulsions et destins des pulsions. Στο: S. Freud. *Metapsychologie*. Paris, Gallimard, 1968.
- Freud S. (1918). Les voies nouvelles de la thérapie psychanalytique. Στο: S. Freud. *La technique psychanalytique*. Paris, PUF (1953), 1975.
- Freud S. (1920). Au-delà du principe du plaisir. Στο: S. Freud. *Essais de psychanalyse*. Paris, PUF, 1966.
- Freud S. (1926). *La question de l'analyse profane*. Paris, Gallimard, 1985.
- Freud S. (1926). *Inhibition, symptôme et angoisse*. Paris, PUF (1951), 1978.
- Freud S. (1932). *Nouvelles conférences d'introduction à la psychanalyse*. Paris, Gallimard, 1984.
- Freud S. (1937). L'analyse avec fin et analyse sans fin. Στο S. Freud. *Résultats, idées, problèmes. II. (1921-1938)*. Paris, PUF, 1985.
- Freud S. (1938). *Abrégé de psychanalyse*. Paris, PUF, 1967.
- Hagège CI. (1985). *L'homme de paroles* (Contribution linguistique aux sciences humaines). Paris, Folio-Fayard, 1985.
- Κουγιουμουτζάκης Ι. Η γένεση της ανθρώπινης μίμησης. *Ψυχολογικά Θέματα*, 1988, 1, 1, 5-21.
- Kugiumutzakis J. *The origin development and function of the early infant imitation*. Ph. D. Thesis, Department of Psychology, University of Uppsala, 1985.
- Lacan J. (1932). *De la psychose paranoïaque dans ses rapports avec la personnalité*. Paris, Seuil, 1975.
- Lacan J. (1936). Au-delà du «principe de réalité». Στο: J. Lacan. *Ecrits*. Paris, Seuil, 1966, σελ. 73-92.
- Lacan J. (1938). *Les complexes familiaux*. Paris, Navarin, 1984.
- Lacan J. (1949). Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je. Στο: J. Lacan. *Ecrits*. Paris, Seuil, 1966, σελ. 93-100.
- Lacan J. (1953). Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse. Στο: J. Lacan *Ecrits*. Paris, Seuil, 1966, σελ. 237-322.
- Lacan J. (1953-1954). *Le séminaire, livre I. Les écrits techniques de Freud*. Paris, Seuil, 1975.
- Langages: II Rencontres psychanalytiques d'Aix-en-Provence. 1983. Paris, «Les Belles Lettres», 1984.
- Maratos O. *The origin and development of imitation in the first six months of life*. Ps. D. Thesis. Department of Psychology, Geneva University, 1973.
- Miller G. *Lacan*. Paris, Bordas, 1987.
- Ogilvie B. *Lacan: la formation du concept de sujet*. Paris, PUF, 1987.
- Winnicott D. W. (1947). La haine dans le contre-transfert. In D. W. Winnicott (1935-1963). *De la pédiatrie à la psychanalyse*. Paris, PUF, 1969.
- Zackland M. Les nourissons qui aiment le français. *La Recherche*, 1986, 182, 1444-6.